शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

कुन्तक खण्डनं भोजदेव कृत काव्य लक्षणस्य साहित्यदर्पणकार विश्वनाथ मतेन खण्डनम्।

काव्य लक्षण विचार क्रमे वक्रोक्ति जीवितकारैः प्रोक्तम् यत् - 'वक्रोक्तिः काव्य जीवितम्' इति। एतदपि काव्य लक्षणे विश्वनाथः न सहमतः। उक्तञ्च तेन - 'यतो हि वक्रोक्तेः अलंकाररूपत्वात्' अलंकाराणां च उत्कर्ष मात्राधायकत्वात्।

वस्तुतस्तु - वक्रोक्ति जीवितकार स्वीकृता वक्रोक्तिः न अलङ्कार रूपा किन्तु काव्यस्य प्राणस्थानीया। प्राणस्य चात्मनः भिन्नत्वात् वक्रोक्ति जीवितकारोक्तमपि लक्षणमेव।

ततः परं पूर्ववर्ती काव्य लक्षणकारः भोजदेवस्य काव्यलक्षणं खण्डयति विश्वनाथः।

यतो हि भोजदेव कृत काव्य लक्षणं वर्तते -

'अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलंकृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति॥'

अस्यार्थः - दोष रहितं गुण सहितम् अलंकार युक्तम् रसान्वितं काव्यम् कुर्वन् कविः कीर्तिं प्रीतिं च प्राप्यते।

विश्वनाथः खण्डयति यत् - दोष रहितस्यैव काव्यत्वे काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात्। सर्वथा निर्दोषस्य एकान्तम् असम्भवात्। ईषद् दोषम् इत्यपि नोक्तम्। निर्दोषस्य काव्यत्वं न स्यात्। अतः काव्य लक्षणे अदोषमिति विशेषणं न समीचीनम्। एवम् गुणानां रसधर्मत्वात् गुणवत् काव्यस्य अर्थत्वात् काव्य लक्षणे गुणत्वं विशेषणमपि न देयम्। अलंकाराणां उत्कर्षाधायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम्। तेन सालङ्कारत्व विशेषणमपि न देयम्। केवलं रसान्वितं काव्यम् इत्येव काव्य लक्षणं वाच्यमिति।

परं तु अपहस्तनीयत्वः अत्रैवात्र दोष पदेन ग्रहणात्। अदोषमिति विशेषणम् उचितमेव। गुणवत्त्वमपि स्वीकार्यं अभिव्यक्तिसम्बन्धेन शब्दार्थौ उपचर्यते। इति दर्पणकारेणापि स्वीकारात् अदोषं एव। कीर्तिं प्रीतिं च यैः काव्ये अलंकारस्य सत्वम् औचित्यमेव यत्र न रसस्य हानिः।

इति भोजदेव कृतं काव्यलक्षणमपि अनुपहसनीयं काव्यत्वे-नेति न कुत्रापि दोषः इति वदन्ति।

उपेन्द्र झा 18/9/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय कुरुक्षेत्र,
मुद्रित

शास्त्री तृतीयवर्षस्य कृते साहित्यम्

अभवन्मत सम्बन्धस्य दोषस्य स्वरूपम् उदाहरण द्वारा विवेचनम् ।

अभवन् = अनुपपद्यमानः, मतः = अभिप्रेतः, सम्बन्धः = अन्वयो यत्र सः अभवन्मतसम्बन्धः । एष विशेषस्य दुष्ट अन्वय अनुपपत्तिम् यत् वाक्यत्वेन अभवन् मतसम्बन्धत्वम् । अभवन्मत सम्बन्धत्वं च क्वचित् विभक्तिभेदनिबन्धनम् । क्वचित् त्वन्तादि निबन्धनम् । किं क्वचित् समासे आकाङ्क्षा अभिमत सम्बन्धाभाव निबन्धनञ्च ।

तत्र आद्यम् उदाहरति —

'या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलङ्कृतम् ।
यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ॥'

अत्र यत् शब्द निर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परमपि निरपेक्षत्वात् तदेकान्तः पातिना = तेषु वाक्येषु मध्ये एकस्य वाक्यस्य, अतः पातिना = अन्तर्भूतेन, सा इति शब्देन अन्येषां वाक्यानां कर्तरभिमतो नोपपद्यते एव ।

'यां विनाऽमी वृथा प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा' इति तत् शब्द निर्दिष्ट वाक्यान्तः पातिले तु यत् शब्द निर्दिष्ट वाक्यैः सम्बन्धो घटते ।

त्वन्तादि निबन्धो यथा —

'ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः ।'

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो विवक्षितः स च न सम्भवति । तत् शब्दस्य प्रथमान्तत्वात् कालार्थक प्रत्ययान्तेन 'तदा' इत्यनेन सह भिन्न विभक्तिकत्वात् तत्सम्बन्धो न घटते इति भावः । 'ईक्षसे चेत्' इति युक्तः पाठः । चेत् इत्यस्य यदि अर्थकत्वेन अन्वय लाभस्य सुलभत्वात् ।

समासाच्छन्नतया ऽभिमत सम्बन्धाभाव निबन्धो यथा —

'ज्योत्स्नाचयः पयः पूरस्तारकाः कैरवाणि च ।
राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः ॥'

अत्र व्योमकासारशब्दस्य राजहंसशब्देन समासे गुणीभावात् तदर्थस्य न सर्वैः संयोगः ।

विधेयाविमर्शे यत् एव अभिमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु प्रधानस्य कासार पदार्थस्य प्राधान्येन अप्रतीते सर्वेऽपि पयः पूरादि पदार्थाः तदङ्गतया न प्रतीयन्ते इति सर्वेषां वाक्यानां अर्थस्य विरोधावभासः = निराकाङ्क्षत्वेन प्रतीतिः इत्यर्थः, इति उभयोः भेदः ।

काव्यप्रकाशकारादिभिः सम्मतिमुदाहरणद्वारा दर्शयति —

'अनेन च्छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।
बद्धस्पर्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव ॥'

अत्र भार्गव निन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदन कर्तृत्वस्य अचेतनं परशुना सह सम्बन्धो न युक्तः अपितु कृपाणः परशौ कर्तृत्व सम्बन्धः अचेतनत्वात् न घटते । अत इति अभवन् मतसम्बन्धत्वम् दोष इति प्राच्याः । परशौ निन्दा द्वारा भार्गवस्य अधिक निन्दा वैदग्ध्यं कविरचना नैपुण्यमेव द्योतयति इत्याधुनिकाः ।

इति दिक्

उपेन्द्र झा, 14/8/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय [illegible]
[illegible]

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते साहित्यम्

'धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी॥'
इति पद्यं कस्य उदाहरणतया उपन्यस्तम्
दर्पणकारेण प्रतिपाद्य व्यङ्ग्यार्थस्य विवेचनम्।

'धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी॥'

इदं पद्यम् अर्थान्तरसङ्क्रमित वाच्यस्य ध्वनेः पदगतत्वेन उदाहृतम्। अत्र हि द्वितीय नयन शब्दो नैरर्थक्यमिया सामान्य नयन रूपे मुख्यार्थे बाधितो भाग्यवत्तादि गुण विशिष्ट नयनरूपम् अर्थं लक्षयति (उपादान लक्षणयेति भावः) नायकस्य उचितैः व्यवहारिकत्वादि व्यङ्ग्यम् उपादान लक्षणायाः फलम् ~~व्य~~ व्यज्यते।

अत्र मुख्यार्थे विशिष्टं तदितरार्थ प्रतिपादकं शब्दत्वं नयोपादान लक्षणा। एवम् अजहत्स्वार्थः इति उच्यते। एवं स्वार्थ परित्याग पूर्वकान्यार्थ प्रतिपादकं शक्तिं लक्षणा लक्षणात्वम्

इति - दिक्

उपेन्द्र झा
16/9/20
एसो० प्रो० साहित्य
स० उ० सं० महाविद्यालय कुरसौना
[illegible]